

सोलापूर जिल्यामधील मोहोळ तालुक्यातील वडवळ येथील नागनाथ मंदिराचा एक धार्मिक पर्यटन स्थळ म्हणून अभ्यास

Dr. Ankush Shinde¹, Mr. Mahendra Bhimrao Kasabe², Mr. Sudhakar Bhaurao Kambale³

¹Associate Professor, Department of Geography, C.B. Khedgi's B. Science, R.V. Commerce, & R.J. Arts College, Akkalkot, Dist. Solapur.

²Research Student, Research Centre, D.B.F.'s Dayanand College, of Arts and Science, Solapur

³Research Student, Research Centre, D.B.F.'s Dayanand College, of Arts and Science, Solapur

Corresponding Author- Dr. Ankush Shinde

Email- ankushshindegeo@gmail.com

गोष्टवारा (Abstract)

प्राचीन काळी भारतीय समाजात पर्यटन अस्तित्वात होते. भारतात सिंधु संस्कृतीपासून व्यापार, धर्म, संस्कृती, तत्वज्ञान इ. अनेक कारणांनी पर्यटन झाले आहे. मौर्य कालखंडात मॅगस्थेनिस हा प्रवासी भारतात आला. सम्राट अशोकाने बौद्ध भिक्खुंना भारतातील विविध भागात आणि भारताच्या शेजारील देशात बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी पाठविले होते. भारतीय धर्म, संस्कृती, शिक्षण, कला, यांच्या अभ्यासासाठी अनेक परकीय पर्यटकांनी भारतात प्रवास केला त्यामध्ये ह्युएन त्सांग, इत्सिंग अल्वेरुनी इ. ची नावे सांगता येतील. भारतीय पर्यटनात प्राचीन काळापासून धार्मिक पर्यटनाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. कारण धार्मिक स्थळांना भेटी दिल्याने आत्मिकशांती प्राप्त होते. अशी भारतीयांची भावना आहे. धार्मिक स्थळांच्या ठिकाणी गेल्याने मोक्ष प्राप्ती होते. जिवनाचे साफल्य हाते. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात भारतात धार्मिक पर्यटन केले जाते.

प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये सोलापूर जिल्यातील मोहोळ तालुक्यातील श्रीक्षेत्र वडवळ येथील नागनाथ मंदिराचा एक धार्मिक पर्यटन स्थळ म्हणून अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

नमुना शब्द :- धार्मिक पर्यटन, पर्यटक, मंदिर

प्रस्तावना (Introduction)

आज २१ व्या शतकात पर्यटन व्यवसायास महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. व्यक्ती, कुटुंब आणि समाज यांच्या दृष्टीकानातून पर्यटन महत्वाचे मानले गेले. परंतु काळाच्या ओघात पर्यटनाची व्याप्ती वरील घटकांपुरतीच मर्यादित न राहता आज ती वाढलेली आहे. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पर्यटन व्यवसायाचे महत्त्व ओळखून अनेक देशांनी पर्यटन व्यवसायाच्या विकासाला प्रोत्साहन दिले आहे. त्यामुळे आज पर्यटन व्यवसाय विकसित होत आहे. महाराष्ट्रात पर्यटनाच्या दृष्टीकोनातून सोलापूर जिल्ह्याला महत्वाचे स्थान आहे. सोलापूर जिल्हास सातवाहन कालखंडापासूनची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. जिल्ह्याच्या भूप्रदेशाचा सातवाहन, चालुकय, राष्ट्रकुट, यादव, बहामणी, निजामशाही, आदिलशाही, मोगलशाही, मराठे- पेशवे या सत्तांशी संबंध आलेला आहे. त्यामुळे सोलापूर जिल्ह्याचे ऐतिहासिकता समृद्ध झालेला आहे. यातून तेथे धार्मिक संक्रमण मोठ्या प्रमाणात झालेले. याचा परिणाम म्हणून या भूप्रदेशावर हिंदू, जैन, ख्रिश्चन, इस्लाम इत्यादी धार्मिक स्थळे आहेत. यामुळे आज ही सोलापूर जिल्ह्यातील धार्मिक स्थळावर वारकरी संप्रदाय, भक्ती

चळवळ, शैव संप्रदाय, वैष्णव संप्रदाय इत्यादीच्या तत्वज्ञानाचे गुण वैशिष्ट्याचा प्रभाव टिकून आहे. सोलापूर जिल्ह्यातील धार्मिक स्थळे पर्यटनास महत्वाचे असल्याने भारतातून आणि महाराष्ट्रातून लाखोंच्या संख्येने पर्यटक येत आहेत. सोलापूर जिल्ह्यातील मोहोळ तालुक्यातील वडवळ नागनाथ मंदिर हे एक प्रसिद्ध धार्मिक पर्यटन स्थळ म्हणून उदयास आले आहे. या धार्मिक स्थळामुळे तालुक्यातील पर्यटनात वाढ होऊन याचा परिणाम पर्यटन स्थळाच्या सभोवतालच्या परिसरातून आर्थिक क होत आहे. सोबतच भारतीय संस्कृती, स्थापत्य, कला, शिल्पकला, तत्वज्ञान, मुर्तीकरता यांच्या सर्वचनासाठी धार्मिक स्थळे कारणीभूत ठरत आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objective)

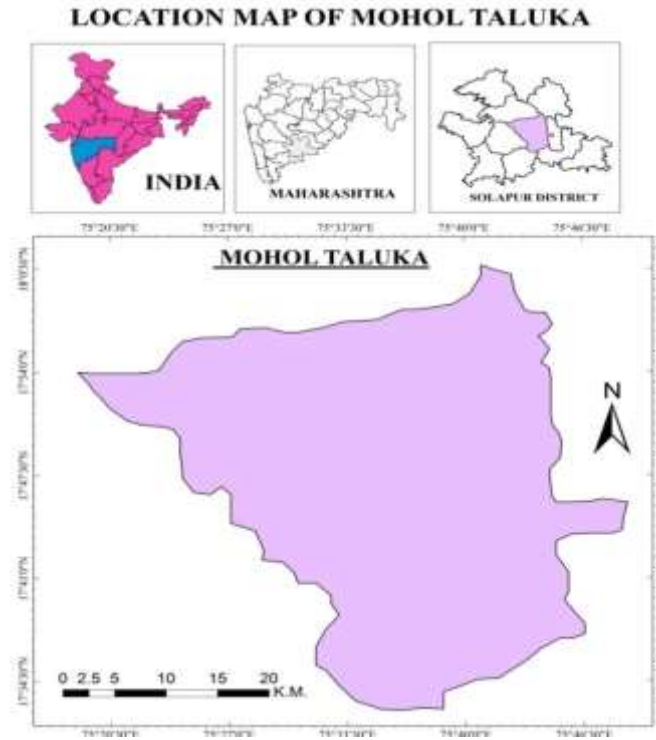
- 1) मोहोळ तालुक्यातील वडवळ येथील नागनाथ मंदिर या धार्मिक पर्यटन स्थळाचा अभ्यास करणे.
- 2) वडवळ येथील नागनाथ मंदिर या धार्मिक पर्यटन स्थळाचे ठळक ऐताहासिक महत्त्व वैशिष्ट्ये अधोरेखित करणे.
- 3) वडवळ नागनाथ मंदिर परिसरातील मुलभूत सेवा-सोयी-सुविधांचा अभ्यास करणे.

व्याप्ती व महत्व (Scope And Significance)

सदरचे संशोधन अभ्यास हे मोहोळ तालुक्यातील वडवळ नागनाथ मंदिराशी संबंधित आहे. वडवळ नागनाथ मंदिर या धार्मिक स्थळाचा पर्यटनाच्या दृष्टीकोनातून अभ्यास केलेला आहे. मोहोळ तालुक्यातील धार्मिक स्थळांचे धार्मिक व सामाजिक जीवनातील महत्व आधारेखित केलेले आहे. त्याच बरोबर या स्थळांच्या परिसरातील आर्थिक परिस्थीतिवर झालेला परिणाम व तसेच वाहतुकीच्या सोयी-सुविधांचा अभ्यास केलेला आहे.

मर्यादा :

सदरचे संशोधन अभ्यास हे मोहोळ तालुक्यातील वडवळस्थित नागनाथ मंदिर एवढेच व्यापक असून नागनाथ मंदिराचा धार्मिक पर्यटनाच्या दृष्टीकोनातून अभ्यासक्षेत्र :- (Study Area)

सोलापूर जिल्ह्यात मध्यवर्ती उंचवट्याच्या भू-भागात सिना आणि बोरी नद्या दरम्यान मोहोळ तालुका वसलेला आहे. या तालुक्याच्या उत्तरेला बारशी व माढा तालुका येत असून पूर्वेला उत्तर सोलापूर दक्षिणेला मंगळवेढा व दक्षिण सोलापूर आणि पश्चिमेला पंढरपूर तालुका येतो. या तालुक्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ १३२७.५५ चौरस किलोमीटर असून त्याचा क्षेत्रफळाच्या बाबतीत जिल्ह्यात ७ वा क्रमांक येतो या तालुक्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १७°३३' १" ते १८°१' व रेखावृत्तीय विस्तार ७५°२'४५" ते ७५° ४९' २०" इतका आहे या तालुक्यात एकूण १०४ गावे येत असून हा तालुका सोलापूर जिल्हा प्रमाणेच दुष्काळग्रस्त तालुका म्हणून ओळखला जातो येथे हिवाळ्यात कमीत कमी तापमान १३° सेल्सिअस व

अभ्यास केलेला आहे. तसेच या स्थळाच्या परिसरातील आर्थिक परिस्थीती तसेच व्यावसायिक दृष्ट्या सामाजिक जीवनावर झालेला परिणाम, वाहतूक सुविधा यांचा अभ्यास केलेला आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी ऐतिहासिक पद्धतीचा वापर केलेला आहे. लिखित व अलिखित साधनांच्या आधारे माहिती मिळवली तसेच संशोधन क्षेत्रास प्रत्यक्ष भेट देऊन येणाऱ्या भाविक पर्यटकाची मुलाखतीच्या माध्यमाने प्रश्नावली भरून घेऊन त्यातून निष्कर्ष काढलेले आहेत. तसेच परिसरातील प्रत्येक घटकाचे प्रत्यक्ष निरीक्षण (सर्वेक्षण) करून त्यासंबंधी उपाय सुचविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उन्हाळ्यात ४२ °सेल्सिअस तापमान आहे येथील वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान ५११ मिलिमीटर पेक्षा कमी आहे.

पुणे सोलापूर राष्ट्रीय महामार्ग क्रमांक ६५ वर मोहोळ हे महत्वाचे तालुक्याचे शहर आहे. पुणे सोलापूर राष्ट्रीय महामार्गावर वडवळच्या नागनाथांची भली मोठी कमान सर्वांचे लक्ष वेधून घेते. सोलापूर पासून ३० कि.मी. अंतरावरची ही भव्य दिव्य स्वागत कमान उभारण्यात आलेली आहे. महामार्गापासून ५ कि.मी. असलेले वडवळ गावातील नागनाथ महाराजांचे दर्शन घेण्यासाठी दुर-दुरून भाविक गर्दी करतात. वडवळचा नागनाथ म्हणजेच मोहोळ तालुक्याचे ग्रामदैवतच मानले जाते.

वडवळ नागनाथ मंदिराकडे जाण्यासाठी भाविक व पर्यटकांना मोहोळ मध्यवर्ती बसस्थानाकांतून महाराष्ट्र

एस. टी बसेस ठरावीक वेळाने सोडल्या जातात वार्षिक अमावस्या व इतर सणांच्या वेळी विशेष गाड्यांची सोय बस स्थानकातून केली जाते. तसेच बसस्थानकाच्या बाहेर खाजगी वाहने सुद्धा उपलब्ध असतात. मोहोळ पंढरपुर रोडच्या शेजारी कांदे पेट्रोल पंप आहे. तसेच मोहोळ-पुणे राष्ट्रीय महामार्गावर सी.एन.जी. (CNG) पंप उभारण्यात आला आहे. त्यामुळे पर्यटकांना याचा मोठ्या प्रमाणात लाभ होऊ शकतो. मोहोळ वडवळ परिसरात -उत्तम राहण्या योग्य हॉटेल उपलब्ध आहेत. इत्यादी प्रकाराच्या सोयी-सुविधांच्या उपलब्धतेमुळे धार्मिक पर्यटकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे.

> हेमांडपंथी शैलीचे बांधकाम

हेमांडपंथी शैलीच्या मंदिराचे वास्तुकला पाहताक्षणी डोळ्यात भरते. १२ व्या शतकात याची उभारणी झाली असावी, असा अंदाज वर्तवला जातो. नागनाथ महाराज शंकराचा स्वयंभू अवतार समजला जातो. ज्याप्रमाणे वारकरी पंढरीची वारी करतात, तशीच नागनाथ महाराजांची अमावस्येची वारी असते. या वारीत हजारो भाविक सहभागी होतात. नागनाथ महाराजांची वार्षिक यात्रा चैत्र महिन्यात असते. वर्षातील १२ महिने नागनाथांचे मंदिर हे भाविकांच्या गर्दीने भरून गेलेले असते. महाराष्ट्राच्या शेजारच्या राज्यातल्या हजारो भाविकांचे ते कुलदैवत आहेत. मनोकामना पूर्ण झालेले भाविक नागनाथांच्या या पुरातन मंदिरात येऊन नवस फेडतात. वडवळ गावासह पंचक्रोशीतील जनता मंदिरात येऊन नित्योपचारात सहभागी होते. मंदिराच्या आवारामध्ये पुजा साहित्याची स्टॉल उभारलेले आहेत. तसेच मंदिरापासून थोड्या अंतरावर ओम नागेश मेडिकल, मंदिरापासून २१ मी. च्या अंतरावर वडवळ प्राथमिक आरोग्य केंद्र आहे

प्राचीन मंदिराचा इतिहास

नागनाथ महाराजांचे मंदिर प्राचीन आहे. तसेच महाराजांची मुर्ती डोळ्यांच पारण फेडणारी आहे. मंदिरांच्या गाभाऱ्यात दक्षिणेला महाराजांच दर्शन घडतं. एक जागृत देवस्थान अशी संपूर्ण महाराष्ट्रात वडवळच्या नागनाथाची ख्याती आहे. महाराजाच्या दरबारातून कोणीच रिकाम्या हाती जात नाही, असा भाविकांचा विश्वास आहे. नागनाथ महाराजांचा दृष्टांत झालेल्या खर्गे परिवाराला या देवस्थानात मोठा मान आहे. यात्रेतील सगळे प्रमुख विधी खर्गे महाराजांच्या सानिध्यात पार पडतात. खर्गे महाराजांच्या भाकणूकीने यात्रेचा समारोप होतो. गेल्या ९०० वर्षांपासून चालत आलेली ही परंपरा आहे. नागनाथ महाराज खर्गे यांच्या रुपात प्रत्यक्ष भाविकांना भेटतात अशी भावना सर्वश्रुत आहे.

वडवळच्या नागनाथ महाराजांची आख्यायिका

नागनाथ महाराजांच्या अस्तित्वाची आणि वडवळ गावच्या स्थापनेचे आख्यायिका कमालीची रंजक आहे. चंद्रमौळीचे हेगरस हे नागनाथांचे निस्सीम भक्त होते. वडवळ हे घनदाट अरण्य होते. भक्त हेगरसच्या भक्तीने भारावून जाऊन नागनाथ महाराज वडवळ गावी आले. नागनाथांनी गावात येताच एका वाळलेल्या वडाची फांदी रोवून पाणी घातले. त्या वाळलेल्या झाडाला संजीवनी मिळाली आणि पालवी फुटली. या चमत्कारामुळे नागनाथ महाराज पंचक्रोशीत प्रसिद्ध झाले. त्यांचा भक्त परिवार प्रचंड वाढला. इथेच नागनाथांची अवतार कार्याची समाप्ती केली. भक्त हेगरसाने प्रत्यक्ष नागनाथ महाराजांना वडवळ गावी आणले अशी कहाणी प्रसिद्ध आहे.

महिलांना नागनाथचा आधार

नागनाथ महाराजांवर महिलांची मोठी श्रद्धा आहे. शंकराचा अवतार असलेला हा नागनाथ म्हणजेच समस्त महिलांचा संकट काळात तारणारा आपला भाऊच वाटतो प्रत्यक्षात बहिणीचा तो पाटीराखा आहे अशी महिला भविकांची श्रद्धा आहे. दरवर्षी नाग पंचमीला भावाचा उपवास म्हणून नागनाथांच्या नावे महिला उपवास धरतात. राज्यात कुठेही असो नागनाथाला महिला भक्त नतमस्तक व्हायला वडवळला आवर्जून येतो.

सर्वधर्म समभाव जपणारं देवस्थान

श्रावणी सोमवार, नागपंचमी आणि दसऱ्यादिवशी भक्तांची गर्दी होते. यात्रेत होणारा सर्वधर्म समभावाचा गजर आणि सर्व जाती धर्माच्या भाविकांची उपस्थिती यातच नागनाथ महाराजांचं माहात्म्य अधोरेखित होते. मंदिरासमोरच मस्जिद असल्याने अगोदर शेख नसिरुद्दीन बादशहाचा जयजयकार होतो, नंतर हर हर महादेवाच्या जयघोषाने आसमंत दुमदुमून जातो. सीमोल्लंघनावेळी पालखी बाहेर आल्यावर आरती करण्याचा पहिला मान मागासवर्गीय महिलेचा असतो. यामुळेच महिला भाविकांची संख्या लक्षणीय ठरते.

मंदिराच्या परिसरातील पूजापाठ साहित्य विक्रेते.

नागनाथ मंदिराच्या परिसरात श्री नागनाथ महाराजांची पूजा अर्चा करण्यासाठी आवश्यक असणारे श्रीफळ, कुंकू, हळद, फुलांचे हार, बेल, पेढे, फोटो, पिंड, नागनाथ मूर्ती यांची विक्री तेथे स्थापन झालेले दुकानदार विक्रेते करतात. तेथे एकूण परिसरात १२ दुकाने असून उपहारगृहे, हॉटेल सेवाही उपलब्ध आहे. दररोज येणाऱ्या भाविकामुळे पूजेच्या साहित्य विक्रीतून त्यांना रोजगार प्राप्त झाला आहे. या शिवाय तेथे खाजगी टम-टम रिक्शा-स्टाफ देखील आहे. त्यामुळे त्यांनाही रोजगार उपलब्ध झाला आहे. तेथून मोहोळ बस स्थानक सुमारे ४ किमी अंतरावर आहे.

भाविक पर्यटकांचे प्रश्नावली व मुलाखतीच्या साह्याने करण्यात आलेले अवलोकन (एकूण २१६)

अ. क्र.	धर्मानुसार वर्गीकरण	एकूण संख्या	टक्केवारी
१	हिंदू	१८५	८५.६४
	बिगर हिंदू धर्मीय	३१	१४.३५

२	लिंग गुणोत्तरानुसार वर्गीकरण		
	पुरुष	११६	५३.७०
	स्त्रिया	१००	४६.२९
२	शैक्षणिक स्तर	एकूण संख्या	टक्केवारी
	उच्च पदवीत्तर	२५	११.५७
	१० वि व १२ वी पास	६०	२७.७८
	माध्यमिक शाळा	५५	२५.४६
	न शिकलेले	७६	३५.१८
३.	व्यवसाय	एकूण संख्या	टक्केवारी
	शेती , पशुपालन , शेतकरी	५४	२५
	कुशल कारागीर	३७	१७.१२
	कामगार, शिक्षक	३४	१५.७४
	व्यापारी , दुकानदार	३५	१६.२०
	न व्यवसाय करणारे	५६	२५.९२

(प्रत्यक्ष सर्वेक्षण)

दररोज या मंदिराला येणाऱ्या भाविकांपैकी ८५ %पेक्षा जास्त भाविक हिंदुधर्मीय असून १५% पेक्षा इतर धर्मीय भाविक मंदिराला भेट देतात. दररोज येणाऱ्या भाविकांमध्ये पुरुषांचे प्रमाण ५४% असून स्त्रियांचे प्रमाण ४६% आहे. शैक्षणिक स्तरानुसार उच्च पदवीदर , पदवीदर लोकांचे प्रमाण १२% , दहावी व बारावी पास असलेल्या लोकांचे प्रमाण २८% माध्यमिक शाळांत लोकांचे प्रमाण

२६% आणि न शिकलेले लोकांचे प्रमाण ३५% इतके आहे. तसेच शेतकरी पशुपालन करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण २५% , गवंडी, सुतार, कुंभार, बिगारी सारख्या व्यवसाय करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण १७% , व्यापारी, अडत, छोटे मोठे दुकानदार, भाजीविक्रेते यासारख्या लोकांचे प्रमाण १६% व कोणताच व्यवसाय न करणारे बेरोजगार लोकांचे प्रमाण २६ % इतके आहे.

शिफारसी (Recommendations)

- १) नागनाथ मंदिर आणि त्याभोवतीलच संवर्धन Development Control Regulation प्रमाणे करावे.
- २) भक्त निवास आणि राहण्याची व्यवस्था मुबलक प्रमाणात करण्यात यावी.
- ३) भरपूर आणि स्वच्छ सार्वजनिक सोयी-सुविधा निर्माण कराव्यात.
- ४) खाण्या-पिण्याच्या सोयी उत्तम व स्वस्त दरात उपलब्ध करण्यात यावी.

- ५) अमावस्या, सण, यात्रांच्या निमित्ताने होणारी गर्दीचे नियमन करण्यासाठी पोलीसांची संख्या वाढवणे.
- ६) पुरुष व महिलांसाठी सार्वजनिक शौचालय बांधणे.
- ७) पर्यटकांना / भाविकांना ने-आण करण्यासाठी बस संख्या वाढवणे.
- ८) पादत्राणे 'सुखरूप काढुन ठेवण्याची व्यवस्था मंदिराबाहेर करावी.

९) स्थानिक खादयविक्रीची आणि पुजा साहित्याची अधिकृत केंद्र उभारावे.

१०) वडवळ नागनाथ मंदिर या नावाने संकेतस्थळ मंदिर प्रशासनाने सुरु करावे.

संदर्भसूची (References)

१) शर्मा देवेश : 'धार्मिक पर्यटन' मोहित बुक्स इन्टरनेशन , प्रकाशन प्रथमावृत्ती २०१०

२) कुलकर्णी दत्त : 'महाराष्ट्रातील धार्मिक स्थळे

३) लक्ष्मण खंडागळे : सोलापूर जिल्ह्यातील धार्मिक पर्यटन स्थळे : एक अभ्यास

४) <https://marathi.abp.com>

५) www.santsahitya.in